

קנאה וצרות עין

ראשיתה של הטרגדיה שתאפוף את חיי יוסף ואחיו היא הקנאה: "וַיִּקְנְאוּ בוֹ אָחָיו". מה הביא לקנאה זאת? העיון בסיפורי יוסף מעלה לפנינו שלוש סיבות. על הראשונה עמדו חז"ל כאשר קבעו עיקרון שצריך ללוות אותנו תמיד: "אמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב, לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים, שבשביל משקל שני סלעים מילת שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו - נתקנאו בו אחיו, ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים" (שבת דף י ע"ב). דברי האמורא הגדול רב, רומזים כמובן לכתונת הפסים שלדבריו הייתה עשויה מילת, צמר מיוחד ביופיו, שהפכה אחד ממוקדי קנאת האחים בבן הזקונים: "וַיִּשְׁרָאֵל אֶהָב אֶת יוֹסֵף מִכָּל בָּנָיו... וְעָשָׂה לוֹ כְּתֹנֶת פִּסִּים. וַיֵּרְאוּ אָחָיו כִּי אֹתוֹ אֶהָב אֲבִיהֶם מִכָּל אָחָיו וַיִּשְׁנְאוּ אֹתוֹ...". כאן הייתה נעוצה אחריותו של יעקב, שתגרור אותו לתהום טרגי כאשר בני אדם (לא האחים) יביאו לו את הכתונת טבולה בדם "וַיֹּאמְרוּ זֹאת מִצָּאֵנוּ הַכֶּר נָא הַכְּתֹנֶת בְּנֵדָךְ... וַיִּכְיָרָה וַיֹּאמֶר כְּתֹנֶת בְּנֵי... טָרֵף טָרֵף יוֹסֵף". גם יוסף עצמו תרם לקנאה, עם חלומותיו: "וַיִּקְנְאוּ בוֹ אָחָיו", ואת הסכנה שבדבר הרגיש יפה יעקב: "וַאֲבִיו שָׁמַר אֶת הַדְּבָר". זאת הסיבה השנייה.

עד כאן הקנאה בין האחים, אך מאחורי כל התהליך עמד המתח בין שתי האחיות, לאה ורחל. לאה כי שנואה הייתה, וודאי בגין שרמתה את יעקב, קינאה ברחל האהובה. אך גם רחל קינאה בלאה (ל, א) "וַיִּתְּרָא רְחֵל כִּי לֹא יִלְדָה לְיַעֲקֹב וַתִּקְנֶא רְחֵל בְּאֶחָתָהּ". ר' ברכיה קרא את תשומת לבנו (מדרש אגדת בראשית, מט) לכך שהדים לסיפורי יוסף ואחיו מצויים בפרשה הלכתית שבספר דברים (כא, טו-יז): "כִּי תִהְיֶינָה לְאִישׁ שְׁתֵּי נָשִׁים הָאֶחָת אֶהוּבָה וְהָאֶחָת שְׂנוּאָה וְיִלְדוּ לוֹ בָּנִים הָאֶהוּבָה וְהַשְּׂנוּאָה - - וְהָיָה הַבֵּן הַבְּכֹר לְשְׂנוּאָה... לֹא יוּכַל לְבַכֵּר אֶת בֶּן הָאֶהוּבָה עַל פְּנֵי בֶן הַשְּׂנוּאָה הַבְּכֹר, כִּי אֶת הַבְּכֹר בֶּן הַשְּׂנוּאָה יִכִּיר...". ר' ברכיה ערך השוואה מדוקדקת בין הטקסטים: "כִּי תִהְיֶינָה לְאִישׁ, 'אִישׁ' זה יעקב... שְׁתֵּי נָשִׁים רְחֵל וְלֹא; 'הָאֶחָת אֶהוּבָה' זו רחל דכתיב 'וַיִּצְאָהּ גַם אֶת רְחֵל'; וְהָאֶחָת שְׂנוּאָה זו לאה דכתיב 'וַיִּרָא ה' כִּי שְׂנוּאָה לְאֶה'; 'וְיִלְדוּ לוֹ בָּנִים הָאֶהוּבָה וְהַשְּׂנוּאָה' שתיהן ילדו לו... 'וְהָיָה הַבֵּן הַבְּכֹר לְשְׂנוּאָה' - זה ראובן ... 'וְהָיָה בְּיוֹם הַנְּחִילוֹ אֶת בָּנָיו' בשעה שבקש יעקב ליפטר מן העולם 'וַיִּקְרָא יַעֲקֹב אֶל בָּנָיו' (בראשית מט א). 'לֹא יוּכַל לְבַכֵּר אֶת בֶּן הָאֶהוּבָה' - את יוסף, למה? 'כִּי אֶת הַבְּכֹר בֶּן הַשְּׂנוּאָה יִכִּיר'..."

הדברים קשים. כל ספר בראשית, לכאורה, מהווה רצף מאבקים נגד קביעת הבכורה על פי הלידה. אולם, המקרה שלפנינו שונה. העיקרון המשלים את המדרש נקבע על ידי ר' עובדיה ספורנו בפירושו לדברים (כא, טז): "לֹא יוּכַל לְבַכֵּר - לא יעביר הבכורה מן הבן בשביל שנאת זו או אהבת זו אבל אם יעשה זה בסבת רשעת הבן הבכור אז ראוי להעביר...". ואולי ניתן להוסיף להעביר בכורה אך מתוך אהבה. אכן, כפי שלמדתי מאשתי

הפסיכולוגית, בעיות קשות ביותר במשפחה מושפעות מכך שההורים מעבירים או משליכים את הקונפליקטים הלא פתורים שביניהם על הילדים. אסור לה לשנאה שתעבור בירושה. אין לי ספק שזה היה המצב הקלאסי במשפחות הפוליגמיות בתקופה הקדומה, ואולי יש דמיון מסוים לכך בעולמנו הפוסט-מודרני.

ספורנו מוסיף לפירושו התייחסות לפסוק בדברי הימים (א, ה, א) "וּבְנֵי רְאוּבֵן בְּכוֹר יִשְׂרָאֵל כִּי הוּא הַבְּכוֹר וּבְחֶלְלוּ יְצוּעֵי אָבִיו נִתְּנָה בְּכֹרְתוֹ לְבְנֵי יוֹסֵף בֶּן יִשְׂרָאֵל - כִּי יְהוּדָה גָּבַר בְּאֶחָיו וּלְנִגִיד מִמֶּנּוּ - וְהַבְּכֹרָה לְיוֹסֵף". שלושת גיבורי סיפור בני יעקב מופיעים כאן. בגלל חטאו הועברה הבכורה מראובן שאגב, היסס לפעול כשיוסף היה בסכנה. יוסף קיבל פי שניים בנחלה, שני שבטים - אפרים ומנשה. אך מהפרספקטיבה של הדורות יודעים אנו שהמלוכה עברה ליהודה, דבר שלא נקבע עדיין בסיפורי יוסף.

סיפור בשתי עוגות

"רְבִי אֶלְעָזָר הַקָּפָר מְדַבֵּר בְּפָרְקֵי אֲבוֹת (ד, כא) עַל שְׁלוֹשׁ הַסְּכָנוֹת הַגְּדוֹלוֹת הַמֵּאִימֹת עַל הָאָדָם: "הַקְּנָאָה וְהַתְּאֹוָה וְהַכְּבוֹד מוֹצִיאִין אֶת הָאָדָם מִן הָעוֹלָם". הקנאה היא ב"מיקרו", בעייה במשפחה, אך ב"מאקרו" היא מאיימת גם על היחסים שבין אדם לרעהו ועל מרקם החיים הכלכליים והחברתיים. את המעבר הזה בין ה"מיקרו" וה"מאקרו" רוצה אני להדגים דרך אחת התיאוריות היפות ביותר בפילוסופיה הפוליטית והחברתית של זמננו, זו של ג'ון רולס (Rawls). ניתן לתרגם שניים מעקרונות השיטה לסיטואציות של הורות, שכיחות מאד. תארו לעצמכם שאתם צריכים לחלק עוגה לשני אחים. כיצד לעשות זאת? הפתרון הוא פשוט, אלגנטי ובינינו, קצת אכזרי. תנו לאחד לחתוך את העוגה אך הודיעו לו לפני זה שאחיו יבחר ראשון את חלקו. ברור, ששיטה זאת תבטיח שהחלוקה תהיה צודקת ביותר. אגב, יש שיטה מסובכת הרבה יותר להבטיח את הצדק, אף כשמדובר ביותר משני אחים. הנמשל הוא עיקרון פוליטי חשוב, שלדעתי בא לידי ביטוי בדרכו ההלכתית של רבא. אני צריך לדון על הצדק, היושר וההגינות, תוך שאני מתעלם ממצבי האישי כאן ועכשיו, ומהאינטרסים הנובעים מכך. כך למשל, על חבר הכנסת לדון בתקנון שיקבע את התנהלותה של לשכת עורכי הדין, מבלי לקחת בחשבון את האינטרסים שלו כעורך דין. כדי להגיע לצדק אנו חייבים לשים מסך שיעליט על עינינו, כדי שלא נסתנוור מהאינטרסים האגואיסטיים שלנו.

קיבלנו בעוגה הראשונה אידיאל סוציאליסטי נפלא. אך בכך לא די. נעבור לבעיית העוגה השנייה, הרבה יותר קשה. נניח שאנו בטוחים שאם ניתן למישהו פרוסה גדולה יותר, העוגה תגדל, למשל בעקבות העובדה שהוא יעזור יותר בהכנתה. האם יהיו האחים מוכנים לוותר על השוויון, כדי לקבל פרוסה יותר גדולה. כל הכלכלה שלנו הליברלית בנויה על העיקרון הזה. רולס טוען שהתנאי להסכים לאי השוויון הוא שהפרוסה הקטנה ביותר תהיה גדולה יותר מאשר בעוגה הקודמת. הבה ננסה לשכנע את האחים להסכים לכך.

זאת הצעה נפלאה, אולם בלתי ניתנת למימוש. אנו עושים דברים רבים שמעלים את רמת החיים של החברה, אך במחיר של פגיעה במיעוט מסויים. האם היינו מקבלים את הגדלת העווגה אף תוך תוספת דובדבנים בה, כאשר יש סיכוי רב, שאחד האחים יקבל מתוך כך פרוסה קטנה יותר, קטנה ויבשה ואולי שתגרום לו אלרגיה. הרי זה המצב בחברה בה אנו חיים. לכן, מחובתנו לדאוג ולהקטין עד כמה שאפשר את התוצאות השליליות. כפי שכבר אמרתי יותר מפעם, למדתי מפילוסוף נשכח פפרל מונטגיו, שאנו חייבים לדאוג לפיס ולביטוח. "פיס", דהיינו לקיומם של תמריצים כלכליים לפיתוח יוזמות המקדמות את החברה, בתנאי שנבטיח "ביטוח", תנאים הוגנים לכל הסובל ונצרך.

אנו חייבים להתגבר על אחד מפיתויי הגדולים של היצר, הקנאה, היחס לזולת המנוע על ידי התאוה שיהיה לנו מה שיש לו, רגש העלול להביא לשנאה. אך בכך לא די. אנו משתמשים בעברית במילה השאולה מחכמתה של היידיש: "לא לפרגן". בעברית יש מושג הקרוב לו: "צרות עין". זהו היצר הבוער שלא סובל שגם לאחר יש. אנו חייבים להלחם נגד הקיפוח אך גם נגד הקנאה וצרות העין, רגשות טבעיים שהם כנראה מרשם לקטסטרופה בחברה ובמשפחה. ועל כך אמר רב: "לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים".